

Wprowadzenie

Jerzy Mizgalski, Janusz Spyra

XIX i XX wiek wpisały się szczególnie w dziejach Częstochowy i jej regionu. Wraz z drugim rozbiorem Polski w roku 1793 wkroczyły do miasta wojska pruskie, które osadziły w nim swój garnizon. W listopadzie 1806 roku miasto zajęły wojska Księstwa Warszawskiego, obsadzając twierdzę jasnogorską. Twierdza była dwukrotnie oblegana w latach 1809 i 1813. Po burzliwych latach wojen napoleońskich Częstochowa weszła w skład Królestwa Polskiego, zjednoczonego unią personalną z carską Rosją. W drugiej połowie XIX wieku na terenie zaboru rosyjskiego wraz ze zmianami w sferze gospodarczej nastąpił wyraźny postęp procesów modernizacyjnych. Sprzyjało temu wprowadzenie w roku 1877 przez cara Rosji cła w złocie, co chroniło rodzący się miejscowy przemysł przed zagraniczną konkurencją, jak również otwarcie przed jego wyrobami chłonnego rynku rosyjskiego. Nie bez znaczenia były zmiany administracyjne, jakie miały miejsce po upadku powstania styczniowego. Utworzono wówczas powiat częstochowski, który przetrwał w niezmiennym kształcie od 1867 do 1952 roku. Intensywny rozwój miasta, z krótkimi okresami dekonjunktury, miał miejsce zwłaszcza na przełomie XIX i XX wieku, przed wybuchem I wojny światowej Częstochowa mogła się poszczycić najwyższą dynamiką przyrostu produkcji ze wszystkich miast Królestwa Polskiego. Związany z tym był ogromny rozwój demograficzny, od 495 w 1808 roku do ponad 22 tys. przed I wojną światową. Przyrost ludności w mieście rzutował na zmiany jego struktury społecznej, narodowościowej i wyznaniowej. Znaczną częścią rosnącej populacji miasta byli Żydzi, w 1914 roku stanowili jej trzecią część, w okresie międzywojennym nieco mniej. Większość żydowskich mieszkańców Częstochowy zginęła w czasie Holokaustu. Ci, którzy ocalili, w większości opuścili Polskę w kilka lat po zakończeniu II wojny światowej.

Żydzi odegrali znaczącą rolę w życiu ekonomicznym, kulturalnym i społecznym miasta, stąd też rozwijane od dłuższego czasu badania historyczne nad przeszłością Częstochowy i regionu z konieczności zaczęły obejmować także dzieje Wprowadzenie wspólnoty żydowskiej, jako że bez rzetelnych badań mniejszości narodowych nie sposób w pełni zaprezentować dziejów miasta i regionu częstochowskiego. Efektem były liczne rozproszone artykuły, autorstwa m.in. Franciszka Sobalskiego. Stopniowo badania nad dziejami częstochowskich Żydów skupiły się w murach Akademii im. Jana Długosza (do 2004 roku działającej jako Wyższa Szkoła Pedagogiczna). Po skromnych początkach¹ badania nabrały rozmachu wraz z nawiązaniem współpracy z Elżbietą Mundlak-Zborowską, prawniczką częstochowskiego nadrabina Nachuma Asza, oraz pochodzącym z Częstochowy Zygmuntem Rolatem, mieszkającym na stałe w Stanach Zjednoczonych. W pierwszych latach XXI wieku zrodziła się koncepcja poszerzenia badań oraz zaprezentowania ich wyników współczesnym pokoleniom częstochowian, jak i potomkom Żydów częstochowian mieszkających na całym świecie. Z inspiracji i przy wsparciu podjętych przedsięwzięć przez Zygmunta Rolata i jego kuzyna Alana M. Silbersteina, którzy pokryli niezbędne koszty, w kwietniu 2004 roku w Częstochowie odbył się pierwszy zjazd Żydów częstochowian, w którym uczestniczyło ponad 200 Żydów z Europy, obu Ameryk, Afryki, a także z Izraela i Australii. W trakcie zjazdu w częstochowskim Muzeum otwarto wystawę pt. *Żydzi Częstochowianie. Współistnienie, Holocaust, Pamięć*. Pod tym samym tytułem wydano

¹ Pierwszą większą pracą była publikacja *Żydzi w dziejach Częstochowy*, red. Zbigniew Jakubowski, Częstochowa 1991.

album oraz odbyła się międzynarodowa konferencja naukowa. Dwa lata później pod redakcją Jerzego Mizgalskiego ze wstępem Z. Rolata ukazała się publikacja *Żydzi Częstochowianie – współistnienie, Holocaust, pamięć*, podsumowująca czteroletnie badania naukowe autorów polskich i żydowskich (obywateli Polski, Stanów Zjednoczonych i Izraela). W roku 2009 publikacja ukazała się w formie elektronicznej w Stanach Zjednoczonych w języku angielskim.

Kolejne zjazdy odbyły się w latach 2006, 2009, 2012 oraz w 2016, a spotkania z potomkami Żydów częstochowian cieszyły się zawsze dużym zainteresowaniem mieszkańców miasta. Pokłosiem kolejnych konferencji przeprowadzonych w Akademii im. Jana Długosza były dalsze publikacje: *Żydzi Częstochowianie. Losy Żydów Częstochowian 1945–2009* pod redakcją Jerzego Mizgalskiego i Jerzego Sielskiego. Książka została przetłumaczona na język angielski przez Andrzeja Rajchera, wywodzącego się z częstochowskiej żydowskiej rodziny, aktualnie mieszkającego w Australii, i wydana w Toruniu w 2012 roku pt. *The Jews of Czestochowa. The Fate of Czestochowa Jews 1945–2009*. W oparciu o materiały z konferencji w 2012 roku została opracowana praca zbiorowa nosząca tytuł *Tożsamość a stereotypy. Żydzi i Polacy* pod redakcją Jerzego Mizgalskiego i Małgorzaty Soi (Częstochowa 2014). W międzyczasie, w oparciu o materiały dostarczone przez potomków częstochowskich Żydów oraz zachowane w zbiorach muzealnych i archiwalnych, została przygotowana wystawa objazdowa *Żydzi Częstochowianie*. Podczas zjazdu w 2016 roku otwarto w Muzeum Częstochowskim stałą ekspozycję pt. *Żydzi Częstochowianie*. Koncepcję merytoryczną opracował dr hab. prof. AJD Jerzy Mizgalski, który też doprowadził do realizacji wystawy. Autorem koncepcji graficznej, projektu oraz realizacji ekspozycji był dr hab. prof. AJD Andrzej Desperak.

Dotychczasowe badania nad przeszłością wspólnoty żydowskiej koncentrowały się wokół dziejów Żydów w samej Częstochowie w pierwszej połowie XX wieku, co jest o tyle zrozumiałe, że było to przed II wojną światową jedno z największych skupisk żydowskich na terenie centralnej Polski. Niewiele uwagi poświęcano innym miejscowościom regionu, w których także bujnie rozkwitało życie wyznawców judaizmu. Sporadycznie ukazujące się publikacje² nie zmieniają faktu, iż „żydowska” historia regionu czeka dopiero na opracowanie, zwłaszcza, że większość z nich nosi charakter popularny. Stąd w ramach seminarium historii społecznej prowadzonego w Instytucie Historii Akademii im. Jana Długosza pod kierunkiem prof. dr. hab. Janusza Spyry zrodził się pomysł zorganizowania sympozjum poświęconego dziejom Żydów w regionie częstochowskim, które przekształciło się w konferencję naukową pt. *Dawne dzieje ludności żydowskiej w regionie częstochowskim*. Konferencja, zorganizowana przy dużym zaangażowaniu doktorantów wspomnianego seminarium, odbyła się w marcu 2017 r. jako pierwsze naukowe przedsięwzięcie mające miejsce w oddziale żydowskim Muzeum Częstochowskiego.

Niniejsza publikacja zawiera teksty będące efektem tego spotkania. Otwiera ją opracowanie jednego z redaktorów tomu, będące próbą zaprezentowania najogólniejszych tendencji dominujących w życiu ludności żydowskiej w regionie częstochowskim do 1914 roku (Janusz Spyra, *Żydzi w regionie częstochowskim przed I wojną światową*). Oprócz informacji odnoszących się do całego regionu, zarówno prawnopolitycznych, ekonomicznych, jak i demograficznych, stara się podać najważniejsze fakty w odniesieniu do największych skupisk ludności żydowskiej na tym terenie, w których w XIX wieku działały stałe gminy żydowskie. Niejako dopełnieniem wprowadzającego tekstu oraz jego

² Np. Michał Galas, Mirosław Skrzypczyk (red.), *Żydzi lewoscy. Obecność i ślady*, Kraków 2006.

uszczełowaniem w odniesieniu do stanu gmin na omawianym terenie jest kolejny artykuł, prezentujący najważniejsze informacje źródłowe na temat gmin żydowskich, jakie funkcjonowały w województwie kaliskim (do którego w omawianym okresie należał region częstochowski) w pierwszej połowie XIX wieku. Opierają się one na szczegółowej kwerendzie materiałów wytworzonych przez centralne urzędy Królestwa Polskiego, którym podlegały sprawy wyznań (Mateusz Matuszczyk, *Gminy żydowskie w województwie kaliskim w pierwszej połowie XIX wieku*). Kolejne dwa teksty omawiają dzieje Żydów w dwóch konkretnych miejscowościach, w których w XIX wieku działały gminy żydowskie, aczkolwiek w innych warunkach. O ile bowiem osadnictwo żydowskie w Koniecpolu datuje się na rok 1629, wówczas 14 maja Stanisław Koniecpolski wydał przywilej osiedleńczy dla Żydów w Koniecpolu (Adrian Musiał, *Zarys historii gminy żydowskiej w Koniecpolu od momentu powstania do wybuchu I wojny światowej*), to w Kłobucku długo obowiązywał zakaz pobytu Żydów, stąd mogli się tu osiedlać i zorganizować dopiero w XIX stuleciu (Olga Gregorczyk, *Zarys dziejów Żydów w Kłobucku do I wojny światowej*). W publikacji dotyczącej regionu częstochowskiego nie mogło zabraknąć tekstów poświęconych Częstochowie, w której ukształtowała się jedna z największych społeczności żydowskich w Królestwie Polskim. Jej fundatorami byli przedstawiciele kilku rodzin (Berkowicz vel Nachman, Majzel, Kohn, Ginsberg, Landau), których najstarsi przedstawiciele działali w okolicach Częstochowy jeszcze w XVIII wieku, na przełomie XVIII i XIX wieku zbudowali podstawy samodzielnej gminy żydowskiej, a przez większą część XIX wieku zajmowali wiodącą pozycję w jej życiu (Janusz Spyra, *Najstarsze żydowskie rodziny w Częstochowie*). Kolejną jednostką administracyjną, do której należał region częstochowski, tym razem w drugiej połowie XIX wieku, była gubernia piotrzkowska. Najważniejsze ekonomiczne wskaźniki pokazujące warunki życia Żydów na tym obszarze prezentuje kolejny artykuł przygotowany w oparciu o memorandum opracowane na podstawie danych statystycznych zgromadzonych przez Biuro Statystyczne Jana Blocha – warszawskiego bankiera i przemysłowca, przedsiębiorcę kolejowego i działacza gospodarczego (Anna Wojcik, *Obraz guberni piotrzkowskiej w raportach Jana Blocha z 1886 roku*).

Pierwotnym zamierzeniem sympozjum było pokazanie dziejów Żydów w regionie częstochowskim w XIX stuleciu jako problemu mniej przebadanego i mniej znanego. Kilka tekstów przekracza jednak tę cezurę. Pierwszy jest próbą oceny wkładu mieszkających w Częstochowie Żydów w rozwój kultury świeckiej, zwłaszcza teatralnej. Ich aktywność na tym polu była szczególnie duża na początku XX wieku, kiedy spektakle organizowało kilka amatorskich zespołów teatralnych. Bardzo często też Częstochowę odwiedzały żydowskie objazdowe zespoły teatralne, zarówno amatorskie, jak i zawodowe (Agnieszka Pobratyn, *Kultura teatralna częstochowskich Żydów. Stan i perspektywy badań*). Także kolejny tekst, będący szkicem poświęconym działalności żydowskich klubów sportowych w mieście nad Wartą, obejmuje okres od końca XIX wieku do II wojny światowej (Wiesław Pięta, *Kilka słów o żydowskim sporcie w Częstochowie*). Dwa ostatnie artykuły to niejako aneksy źródłowe, uzupełniające całość publikacji. Pierwszy zawiera omówienie odnoszącego się do dziejów Żydów zasobu archiwalnego przechowywanego w Archiwum Państwowym w Częstochowie, z którego zresztą badacze dziejów Żydów korzystali i korzystają dosyć często (Elżbieta Surma-Jończyk, Ewa Dubaj, *Źródła do badań historii częstochowskiej społeczności żydowskiej do roku 1939 w Archiwum Państwowym w Częstochowie*). Drugi omawia możliwe do wykorzystania źródła odnoszące się do dziejów Żydów z Częstochowy i regionu częstochowskiego powstałe w języku jidysz. Jest to przede wszystkim prasa, a wydawanych w jidysz tytułów prasowych ukazywało się w Częstochowie w okresie międzywojennym sporo. Drugim źródłem informacji mogą być tzw. księgi pamięci, zestawiane najczęściej na podstawie wspomnień ocalałych z Holokaustu żydowskich mieszkańców miasta i regionu. Są

one polskim badaczom prawie nieznanie, a jeśli z nich korzystają, to w angielskich przekładach (Magdalena Ruta, *Jidyszowe źródła do badania historii i kultury częstochowskich Żydów w pierwszej połowie XX wieku. Rekonesans*).

Uzupełnieniem artykułów poświęconych przeszłości Żydów zamieszkałych w regionie częstochowskim jest zamieszczony jako Aneks tekst autorstwa Jerzego Mizgalskiego pt. *Żydowskie prawo religijne a życie codzienne dziewiętnastowiecznej społeczności żydowskiej w Częstochowie (wybrane problemy)*. Redaktorzy uznali, że czytelnikom, którzy być może mieli niewiele do czynienia z bogatą i skomplikowaną, powstającą w efekcie dyskusji i interpretacji rozwijanych przez stulecia kulturą żydowską, może być przydatny pewnego rodzaju przewodnik, wyjaśniający przede wszystkim religijne podłoże i uzasadnienie całego codziennego życia pobożnych wyznawców judaizmu. Autor omawiane przez siebie najważniejsze problemy, takie jak: podejście do religii i najważniejszych tekstów judaizmu, stosunek do nauki oraz nauczania, dom i rodzina, praca, stara się ilustrować przykładami życia dawnych żydowskich mieszkańców Częstochowy.